

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЖДАНОВИЧ ОЛЕСЯ ПЕТРІВНА

УДК 273.91 213(37):(1-44)

АРІАНСТВО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ
ЖИТТІ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(кін. III ст. – 325 р.)

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ-2006

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: – доктор історичних наук, доцент
Ставнюк Віктор Володимирович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри історії стародавнього світу
та середніх віків

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Котляр Микола Федорович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник відділу історії України
середніх віків і раннього нового часу

кандидат історичних наук
Зелінський Андрій Леонідович,
Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України,
в.о. старшого наукового співробітника відділу
історіографії та джерелознавства

Провідна установа: Дипломатична Академія України при МЗС України

Захист відбудеться “11” грудня 2006 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.001.01 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий “10” листопада 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Козакевич Г. М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, переліку умовних скорочень, списку використаних джерел та літератури (232 найменування). Загальний обсяг дослідження – 198 сторінок, з них основного тексту 180 сторінок, список використаних джерел та літератури – 18 сторінок.

Актуальність теми. Проблема взаємин Церкви з державою притаманна будь-якому християнському суспільству. Значну роль у формуванні цих відносин відіграють внутрішньоцерковні конфлікти, які часто виходять за рамки конфесії і набувають політичного забарвлення. Аріанство та спричинена ним “аріанська суперечка” першої чверті IV століття – один з найяскравіших і найгостріших прикладів такого процесу. Розвиток Римської імперії наприкінці III – на початку IV ст. призвів до перегляду багатьох аспектів внутрішнього життя держави. Ідеологічні пошуки в суспільстві призвели до популярності християнства на значній території імперії. Поряд з новою релігією існувало безліч релігійних та філософських вчень, що спричиняло хаос в суспільно-політичному житті держави. Аріанство стало своєрідним синтезом християнства та східних язичницьких культів і доктрин філософів перших століть нової ери. “Аріанська суперечка”, що спалахнула в результаті зіткнення думок Арія з вченням, яке проповідував єпископ Александрійської Церкви Александр, призвела до важливих змін як у церковному середовищі, так і у відносинах християнської Церкви з державою. Роль останньої в релігійному житті римського суспільства відтоді набула особливої важливості. Отже, поява аріанства призвела до зародження нового етапу розвитку Римської імперії, що ознаменувався завершенням процесу ідеологічних пошуків у римському суспільстві та сприяв розбудові і становленню християнської Церкви.

Об’єктом дослідження є римське суспільство кінця III – поч. IV ст.

Предметом дослідження виступає аріанське віровчення та “аріанська суперечка”.

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні впливу явища аріанства на суспільно-політичне життя Римської імперії та становлення християнської Церкви.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати стан розробки теми та її джерельне забезпечення;
- дослідити ситуацію в релігійно-ідеологічному житті римського суспільства на рубежі III і IV ст.;
- визначити підґрунтя, на якому сформувалося аріанське віровчення;
- встановити причини та особливості виникнення “аріанської суперечки”;
- виявити вплив Нікейського собору на еволюцію аріанства;
- обґрунтувати вплив аріанства на суспільно-політичне життя Римської імперії.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є діалектичні принципи наукового пізнання. Враховуючи

різноманітність і складність історичних процесів, сучасний стан розвитку науки вимагає при їх аналізі застосування різних методів. Вони базуються на використанні принципів історизму, науковості та об'єктивності, що дає можливість розглянути “аріанську суперечку” на тлі історичного розвитку християнства.

Дослідження проводиться з використанням таких загальнонаукових методів як аналіз, синтез, індукція і дедукція. Зі спеціальних методів у роботі над дисертацією застосовуються наступні: історико-генетичний, історико-порівняльний, синхронний, діахронний і метод історичної реконструкції, історичні (проблемно-хронологічний і ретроспективний) методи дослідження. Для комплексного вивчення проблем були застосовані загальнонаукові методи (типологія, класифікація) та міждисциплінарні підходи (системно-функціональний, структурно-системний).

Застосування таких методів дослідження обумовлене необхідністю виявлення низки чинників, явищ і тенденцій, які мали пряме чи опосередковане відношення до проблеми, що досліджується: “Аріанство в суспільно-політичному житті Римської імперії (кін. III ст. – 325 р.)”.

При дослідженні витоків аріанства застосовується історико-генетичний, синхронний та діахронний методи. Висвітлення конкретного історичного контексту минулого можливе шляхом застосування методу історичної реконструкції. Це було спричинене необхідністю відтворення історичної ситуації в Римській імперії у першій чверті IV ст. Цей період позначився на розвитку римських земель широким і швидким поширенням християнства, яке співіснувало з багатьма культурами, різноманітними релігійними вченнями та філософськими течіями. Саме на землях східної частини Римської імперії було створене, поширилося і спричинило масштабні зміни в державі та Церкві аріанство.

У дисертації використовувався історико-порівняльний метод у поєднанні з синхронним. Вони застосовувалися під час проведення паралелей між вченням Арія та іншими антитринітарними течіями II-III ст., теорією субординаціонізму Орігена. Відмінною рисою аріанства стало те, що воно значною мірою увібрало в себе і синтезувало ці абсолютно різні, подекуди антагоністичні вчення, перетворившись на самостійне та унікальне явище.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від кінця третього століття до 325 р. Встановлення нижнього рубежу обумовлене періодом ідеологічних пошуків в суспільстві, які згодом і призвели до виникнення аріанства. Верхня межа пов'язана з діяльністю Нікейського собору, на якому вчення Арія було засуджене. Проте, з метою визначення передумов виникнення аріанства, його витоків, а також для висвітлення еволюції християнства в контексті розвитку релігійних та філософських течій зроблені відповідні історичні екскурси.

Географічні межі охоплюють частину території Римської імперії з такими основними містами, як Александрія, Нікомедія та Нікея. Саме на цих теренах розгорталися основні події, пов'язані з виникненням, розвитком і розв'язанням “аріанської суперечки”.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дана праця є першим в українській історичній науці дослідженням явища аріанства та його впливу на суспільно-політичне життя Римської імперії. У дисертації висвітлюється принципово новий погляд на аріанство першої чверті IV ст. як на антитринітарне філософсько-релігійне вчення та доводиться, що воно справило значний позитивний вплив на зміцнення позицій християнської Церкви. Роль аріанства в державі і суспільстві першої чверті IV ст. полягає в тому, що це вчення стало провідником соціальних ідей окремих верств населення. Цей висновок обґрунтований та розвинений низкою конкретних теоретичних положень. Зокрема, уточнено визначення впливу попередніх вчень та філософських доктрин на формування аріанства; відтворено цілісну картину релігійно-політичного середовища, в якому з'явилося вчення Арія; доведено, що аріанство відіграло важливу роль у суспільно-політичному житті Римської імперії та на певний час набуло статусу офіційної християнської доктрини.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що отримані в ній результати та положення можна використати в процесі розробки навчальних курсів лекцій, наукових праць з історії християнської Церкви, Стародавнього Риму та Візантії. Крім того, зібраний та систематизований в дисертації фактичний матеріал і зроблені на основі його вивчення висновки можуть бути використані у викладацькій роботі.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснена під час обговорення на засіданні кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доповідях та повідомленнях на п'яти міжнародних і загальноукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: на III, IV, V Всеукраїнській науковій конференції “Від духовних джерел Візантії до сучасної України”, присвяченої пам'яті Трьох Ієрархів-Просвітителів – Василя Великого, Іоанна Златоуста і Григорія Богослова (Київ, 2003, 2004, 2005); XIII Міжнародній науково-практичній конференції “Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості” (Донецьк, 2003); науковій конференції молодих вчених та аспірантів “Україна і світ: історія, сьогодення, майбутнє” (Київ, 2003).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі “**Характеристика джерел та історіографія проблеми**” характеризується джерельна база та стан наукової розробки проблеми.

У підрозділ 1.1. “Характеристика джерел” обумовлено особливості джерельної бази дослідження, яка полягає у тому, що включає в себе значний обсяг джерел різних за типом, характером і часом походження. Серед них виділяються праці церковних істориків IV-V ст., твори ранньохристиянських апологетів II-III ст., праці пізньоантичних філософів, документи юридичного характеру. Такий склад джерельної бази вважається методологічно виправданим і застосовується не тільки для дослідження аріанства, але й при вивченні історії християнської Церкви Пізньої Римської імперії та Візантії.

Свідчення істориків Церкви являють собою основну групу нарративних джерел з дослідження проблеми аріанства в суспільно-політичному житті Римської імперії. Це насамперед грекомовні твори Євсевія Кесарійського, Сократа Схоластика, Феодорита Кіррського, Ермія Созомена та латиномовні – Руфіна і Лактанція.

Головним джерелом вивчення даної теми є твори основоположника жанру християнської історіографії Євсевія Кесарійського “Церковна історія”¹ і “Життя Константина”². Автор був сучасником описуваних подій, тому його погляд на аріанство та на розв’язання “аріанської суперечки” заслуговує на особливу увагу. Євсей особисто брав участь у христологічній полеміці, спричиненій вченням Арія. Ми схильні вважати, що на початковому етапі його симпатії були на боці аріан, навіть незважаючи на те, що єпископ стояв на службі у імператора Константина і оспівував особу останнього у своїх творах. Після Нікейського собору, на якому історик проявив себе як мудрий і поміркований політик, він заручився авторитетом імператора і став одним з найвпливовіших єпископів імперії.

Праця Євсевія “Церковна історія” охоплює період від появи християнства до смерті Константина 337 р. Матеріал присвячений в основному історії східної частини імперії, зокрема, внутрішньоцерковним стосункам та взаєминам з державою. Аріанству відводиться важлива роль у процесі становлення і розбудови могутньої християнської імперії на чолі з імператором-християнином. Автор подає цінні відомості про витoki вчення Арія, пов’язуючи останнє з адоптианістичними ідеями Феодота, Артемона, а також з творчістю Павла Самосатського та Лукіана Антіохійського.

Завдяки широкій обізнаності автора, “Церковна історія” складає основу наших знань з історії ранньої християнської Церкви. Твір Євсевія був і залишається унікальним історичним джерелом для вивчення багатьох проблем християнської церковної і римської світської історії.

Особливість іншої праці Євсевія Кесарійського “Життя Константина” полягає у наведенні поряд із панегіричними та легендарними оповідями документів та офіційних актів. Певні частини цього твору присвячені розвитку “аріанської суперечки” та діяльності Нікейського собору. Твори Євсевія стали одним з основних джерел для дослідження подій, що відбувалися на сході Римської імперії на початку IV ст.

У контексті відомостей про Перший Вселенський собор аріанство висвітлюється в єдиній праці церковного історика кінця IV ст. – початку V ст. Сократа Схоластика. “Церковна історія”³ починається коротким оглядом подій політичної історії від 305 до 439 рр., після чого йде власне історія Церкви, викладена за хронологією і розташована за роками правління східно-римських

¹ Eusebius. *Historia ecclesiastica*. – Paris, 1952.

² Eusebius. *Vita Constantini*. – Berlin, 1975.

³ Socratis Scholastici. *Historia Ecclesiastica* // *Ancient Ecclesiastical Histories of the first six hundred years after Christ. Written in the Greek tongue by three learned Historiographers: Eusebius, Socrates and Evagrius*. – London, 1577.

імператорів. Автор наводить низку документальних матеріалів, що стосуються аріанського віровчення, хоча сам він стоїть на ортодоксальних позиціях і явно симпатизує проафанасіанській партії. Слід зазначити, що твір Сократа Схоластика містить істотні помилки у викладі подій і в їх датуванні. Незважаючи на це, “Церковна історія” слугує цінним джерелом для дослідження проблематики аріанства і “аріанської суперечки”.

Серед багатого літературного спадку єпископа Феодорита Кіррського (кін. IV ст. – V ст.) для нашого дослідження найбільший інтерес представляє його “Церковна історія”⁴, яка складається з 5-ти книг, охоплює події з 325 р по 428 р. і має апологетичний характер. Особливість твору Феодорита полягає у тому, що автор описує ті події, котрі не увійшли до праць його попередників. Розпочинається “Церковна історія” з викладу подій першої половини 20-х рр. IV ст., тобто з часу виникнення “аріанської суперечки”. Автор зосереджує багато уваги на політичних аспектах внутрішньоцерковної полеміки, проте майже не торкається проблеми витоків аріанства та його сутності. Важливим джерелом для висвітлення церковної політики імператора Константина слугує твір Оптата Мілевітанського “Про донатистську схизму”⁵. Це єдиний документ, що висвітлює соціальне підґрунтя донатистської ересі, яка передувала аріанству. Зважаючи на суспільну орієнтацію вчення Арія, донатизм як напрям африканського християнства IV ст. мав певний вплив на розгортання “аріанської суперечки”.

Одним з найяскравіших латиномовних джерел є трактат Лактанція “Про смерть гонителів”⁶. У праці містяться відомості про сумну долю римських імператорів, які переслідували християн. Аріанство та “аріанська суперечка” висвітлюються в контексті церковної політики Діоклетіана та Константина. Автор явно симпатизує противникам Арія, а саме вчення розглядає як ересь. Трактат “Про смерть гонителів” слугує цінним доповненням творів Євсевія.

Важливими свідченнями для нас є уривки з праці проаріанського грецького історика Філосторгія. Його “Церковна історія”⁷ в 12 книгах описує події періоду 300-425 рр. Нажаль, збереглося лише кілька фрагментів цього твору, впорядкованих патріархом Фотієм. Незважаючи на тенденційність і фрагментарність свідчень, праця Філосторгія відзначалася живописністю і риторичністю. Найоб’єктивнішу картину того, що відбувалося 325 р. у зв’язку з аріанським розколом дають акти і діяння Першого Вселенського собору.

Для дослідження аріанства незамінними джерелами є праці ранньохристиянських апологетів II-IV ст. Ці твори дають нам значний фактичний матеріал, а також відображають ставлення до аріанського руху прибічників ортодоксії.

⁴ Theodoret. *Historia Ecclesiastica*. – Berlin, 1954.

⁵ Optatus, bishop of Milevis. *Against the Donatists*. – London, New York [etc.], 1917.

⁶ Lactantius. *De mortibus persecutorum*. – Halma, 1692.

⁷ Philostorgius *Kirchengeschichte* // Philostorgius. *Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*. – Berlin, 1981.

У дисертації використані джерела пізньоримського походження. Зокрема, “Дідахе” (“Повчання”) – вчення дванадцяти апостолів, яке показує християнську церковну общину на стадії її становлення і дає нам уявлення про життя перших християн.

Підрозділ 1.2 “Історіографія проблеми” включає в себе аналіз творів російських вчених, присвячених історії Пізньої Римської та Візантійської імперій; праць церковних істориків Росії XIX – поч. XX ст., робіт дослідників радянської доби та твори іноземних авторів, присвячені вивченню історії християнської Церкви, Візантійської та Пізньої Римської імперії, а також дослідженню проблеми аріанства.

Серед узагальнюючих робіт учених-істориків, які працювали на теренах Російської імперії слід згадати В.Г. Васильєвського⁸, Ф.І. Успенського⁹, Ю.А. Кулаковського¹⁰, О.О. Васильєва¹¹. У своїх фундаментальних творах з історії Візантії ці дослідники багато уваги приділяли взаєминам Церкви з державою, висвітлювали діяльність римського імператора Константина, зокрема, його церковну політику і ставлення до “аріанської суперечки”. Проте, саме аріанство не виділяється авторами з усього конгломерату християнських ересей, а відображено лише в контексті еволюції християнської Церкви.

Характерною рисою розвитку церковної науки другої половини XIX ст. стала поява низки самостійних праць з історії вселенської, візантійської та західної Церкви. З огляду на панування в той час у науці історико-критичного напрямку, що не допускав широких історико-філософських концепцій, у творах багатьох авторів простежувалось прагнення звузити дослідження з церковної історії до розгляду певних конкретних аспектів, бракувало узагальнень та історичних екскурсів. Однак це жодним чином не применшує доробок дослідників християнської Церкви Римської імперії. Серед них праці О.М. Іванцова-Платонова¹²,

⁸ Васильевский В.Г. Труды. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1908.

⁹ Успенский Ф.И. История Византийской империи. В 3-х томах. – Санкт-Петербург, 1913.

¹⁰ Кулаковский Ю. История Византии. В 3-х томах. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 2003.

¹¹ Васильев А.А. История Византийской империи. Время до крестовых походов (до 1081 г.) – Санкт-Петербург, 1998.

¹² Иванцов-Платонов А.М. История отделения Церкви Западной от Восточной. – Москва, 1868; Иванцов-Платонов А.М. Первые лекции по церковной истории в Московском университете. – Москва, 1872; Иванцов-Платонов А.М. Ереси и расколы трех первых веков христианства. – Москва, 1877; Иванцов-Платонов А.М. Религиозные движения на Востоке в IV и V веках. – Москва, 1881; Иванцов-Платонов А.М. Исследование о Фотии, патриархе константинопольском, по поводу свершившегося тысячелетия со времени кончины его. – Санкт-Петербург, 1892.

В.В. Болотова¹³, Г. Флоровського¹⁴, О.П. Лебедева¹⁵, А.О Спаського¹⁶, М.Е Поснова¹⁷ заслуговують на особливу увагу.

Історіографія радянської доби представлена працями таких вчених як С.І. Ковальов¹⁸, А.Б. Ранович¹⁹, І.С. Свенцицька²⁰, Г.Л. Курбатов²¹ тощо. Заслуговують на увагу роботи, присвячені історії Вселенських соборів А.В. Карташева²² та А. Дворкіна²³. Особлива увага в цих творах приділяється

¹³ Болотов В.В. Учение Оригена о св. Троице. – Санкт-Петербург, 1879; Болотов В.В. Лекции по истории древней Церкви. – Кн. I. Введение в церковную историю. – Санкт-Петербург, 1907; Болотов В.В. Лекции по истории древней Церкви. – Кн. II. История Церкви в период до Константина Великого. – Санкт-Петербург, 1910.

¹⁴ Флоровский Г.В. Восточные отцы IV века. Из чтений в православном богословском институте в Париже. – Лондон (Париж), 1978; Флоровский Г.В. Пути русского богословия. – Киев, 1991; Флоровский Г.В. Восточные отцы V-VIII в. – Москва, 1992.

¹⁵ Лебедев А.П. Вселенские соборы IV и V вв. Обзор их догматической деятельности. – Москва, 1879; Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом. – Москва, 1997.

¹⁶ Спасский А. Обращение императора Константина Великого в христианство. – Сергиев Посад, 1904; Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских соборов. – Москва, 1995.

¹⁷ Поснов М. Э. История христианской Церкви. – Киев, 1991; Поснов М.Э. Гностицизм II века и победа христианской Церкви над ним. – Брюссель, 1991.

¹⁸ Ковалев С.И. Происхождение христианства. – Ленинград, 1948; Ковалев С.И. Основные вопросы происхождения христианства. – Москва–Ленинград, 1964; Ковалев С.И. Происхождение и классовая сущность христианства. – Москва, 1952.

¹⁹ Ранович А.Б. Очерки истории раннехристианской Церкви. – Москва, 1941; Ранович А.Б. Эллинизм и его историческая роль. – Москва–Ленинград, 1950; Ранович А.Б. О раннем христианстве. – Москва, 1959; Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – Москва, 1990.

²⁰ Свенцицкая И.С. Тайные писания первых христиан. – Москва, 1980; Свенцицкая И.С. От общины к Церкви: (О формировании христианской Церкви). – Москва, 1985; Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – Москва, 1988; Свенцицкая И.С. Первые христиане и Римская империя. – Москва, 2003.

²¹ Курбатов Г.Л. История Византии. (От античности к феодализму) – Москва, 1984; Курбатов Г.А. Ранневизантийские портреты (к истории общественно-политической мысли). – Ленинград, 1991.

²² Карташев А.В. Вселенские соборы. – Москва, 1994.

²³ Дворкин А. Из истории вселенских соборов: (материалы к учебному курсу “История Церкви”). – Альфа и Омега. – № 1. – Москва, 1997. – С. 342-372.

дослідженню Нікейського собору, в контексті якого висвітлюється і аріанство. Однак у них простежується упереджене ставлення авторів до цього вчення. Дослідники вбачають в аріанстві звичайну ересь християнської Церкви, а його засудження розглядають як щось неминуче з точки зору провіденційності ортодоксальної Церкви.

Сучасна російська історіографія представлена творчістю М.М. Казакова²⁴. Автор досліджує умови та основні причини поширення християнства в Римській імперії протягом перших трьох століть. Особливу увагу приділено всебічному розгляду кризи III ст. та її проявам в усіх аспектах життя суспільства. Аналізуючи стан релігійного життя імперії, історик робить висновок, що загальним підсумком розвитку релігії в цей період стало поступово зближення язичництва і християнства. Цей процес забезпечив відносно успішну адаптацію нової релігії до державних порядків. Торкаючись огляду релігійної політики імператорів Діоклетіана та Константина, М.М. Казаков розкриває передумови для союзу християнства і держави. Значну частину праці присвячено так званій “Константиновій революції”. До речі, автор не відкидає особистої схильності імператора до християнства, вважаючи, що останній керувався не тільки політичними мотивами, але і своїми власними уподобаннями. У контексті християнізації імперії М.М. Казаков не обійшов увагою і внутрішньоцерковні проблеми. Причини появи аріанства він вбачає у боротьбі різних церковно-політичних угруповань між собою. “Аріанську суперечку” дослідник називає найбільшим догматичним протистоянням свого століття. Автор визначає християнізацію як своєрідний каталізатор занепаду античної цивілізації.

Українська історіографія з проблем історії раннього християнства, взаємин Церкви з державою та релігійно-філософського життя Римської імперії знаходиться у зародковому стані. Античним державам Північного Причорномор'я присвячені праці видатного українського археолога та історика В.М. Зубаря. В низці його досліджень розглядається релігійно-ідеологічне життя пізньоримської доби та християнізація означеного регіону²⁵.

Питанням соціально-політичної історії Римської імперії III ст. присвячена монографія харківського антикознавця І.П. Сергєєва²⁶. Автор комплексно

²⁴ Казаков М.М. Христианизация Римской империи в четвертом веке. – Смоленск, 2002.

²⁵ Зубарь В.М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. – Киев, 1990. – С. 61-84; Зубарь В.М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. – Киев, 1991. – С. 8-29; Зубарь В.М., Хворостяный А.И. От язычества к христианству. Новый этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III - первая половина VI в.). – Киев, 2000.

²⁶ Сергеев И.П. Римская империя в III в. нашей эры. Проблемы социально-политической истории. – Харьков, 1999.

досліджує передумови і причини виникнення цього явища, його хронологічні рамки, характер та особливості розвитку і результати подолання. У роботі висвітлено процеси становлення системи доміную та початковий етап правління Діоклетіана.

Однак незважаючи на певні зрушення у напрямку розвитку досліджень античності в Україні, стан розробки питань, пов'язаних з християнською Церквою Римської імперії, можна вважати незадовільним.

Таким чином, джерельна база та історіографія проблеми надають можливість ґрунтовно досліджувати питання про місце аріанства у політичному й ідеологічному житті римського суспільства та відповідають поставленій меті і завданням.

У другому розділі **“Ідеологічні пошуки в Римській імперії: тенденції та наслідки”** досліджуються проблеми релігійної невизначеності римського суспільства рубежу III-IV ст. та їх вирішення шляхом пошуків належної доктрини і, як наслідок, утвердженням в державі християнства.

У підрозділі 2.1. “Пошук філософсько-ідеологічних основ державницької ідеології в межах античного світогляду” висвітлюються прагнення суспільства і держави обрати оптимальну ідеологічну доктрину серед різноманітних віровчень і культів, поширених на території Римської імперії. Обширні території держави, а також поліетнічність населення сприяли існуванню великої кількості релігійних вірувань. Серед них були популярні давньоєгипетські культи Озіріса, Ізиди та Серапіса; давньоіранський мітраїзм, який здобув особливу популярність у Римській імперії на початку нашої ери завдяки елементам монотеїстичної релігії.

Поряд із східними культами існували релігійно-філософські вчення і доктрини. Серед них найбільш популярними були неоплатонізм, гностицизм тощо. Особливими характерними рисами релігійно-ідеологічного життя суспільства Римської імперії було мирне співіснування та взаємне доповнення вищезгаданих культів і віровчень. Усі вони змішувалися з традиційною релігією римлян, яка втрачала свою актуальність серед населення, та підводили суспільство до сприйняття нового монотеїстичного віровчення, що якнайліпше відповідало потребам тогочасного громадянина Риму. Популярність християнства серед населення імперії та його подальше утвердження в державі постали як наслідок ідеологічних пошуків у римському суспільстві.

Підрозділ 2.2. “Християнство та його взаємини з римською імператорською владою” присвячений дослідженню утвердження християнства на теренах Римської імперії та церковній політиці імператорів Діоклетіана та Константина Великого. Наприкінці III – на початку IV ст. вчення Христа було вже досить популярним серед римського населення. Легальні та таємні християни були представлені у значній кількості й серед імператорського оточення. Проте взаємини офіційної влади з християнською Церквою були досить неврівноваженими і непослідовними. Гоніння початку IV ст. за правління імператора Діоклетіана значно скоротили лави християн, але, в свою чергу, суттєво зміцнили останніх у своїх поглядах і амбіціях стосовно загальної

християнізації Риму. Правління наступника Діоклетіана імператора Константина I Великого справдило сподівання Церкви. Християнство було визнане офіційною релігією Римської імперії. Процес злиття Церкви і держави був взаємовигідним, адже імперія отримала потужну ідеологічну опору, а християнство – офіційне визнання.

Отже, внаслідок ідеологічних пошуків у римському суспільстві наприкінці III – на початку IV ст. християнство посіло місце офіційної релігійної доктрини Римської імперії, що було дуже вигідним політичним кроком імператора Константина. Однак союз держави й Церкви та ті привілеї, які отримала остання, призвів до ускладнень на кшталт боротьби за впливові посади в єпархіях.

У третьому розділі **“Витоки аріанства”** досліджується питання передумов виникнення аріанства в середині християнської Церкви в умовах напружених релігійних пошуків у римському суспільстві; розглядаються вчення ідеологічних попередників Арія та їх вплив на його погляди; розкривається сутність аріанства та з'ясовуються причини виникнення **“аріанської суперечки”**.

У підрозділі 3.1. **“Ідеологічні попередники аріанського віровчення”** досліджуються погляди філософів і церковників II-III ст. та їх вплив на формування аріанства. Вже в перші століття існування християнства почали з'являтися спроби логічно осмислювати основні його догмати. Для кращого розуміння нового вчення широко використовувався понятійний апарат і категорії філософської науки. Одним з наслідків цих процесів стала поява у другій половині II ст. на сході Римської імперії антитринітаризму (динамічного монархіанства). Адепти цього вчення визнавали лише людську іпостась Ісуса Христа і сприймали його божественність як певну силу, котра зійшла на нього згори. Адоптианістичне монархіанство відштовхувалось у своєму богослов'ї від інтерпретації елліністичного вчення про Логос.

Родоначальниками динамічного монархіанства вважають Феодота і Артемона, однак подальшого розвитку і популярності ідеї адоптианізму набули у творчості видатного ересіарха Павла Самосатського. Генеральною лінією його вчення є твердження про те, що Христос був звичайною людиною. Таким чином, ересіарх заперечував основний догмат християнства – догмат про Св. Трійцю. Продовжувачем справи Павла Самосатського визнано Лукіана Антіохійського, безпосереднім учнем якого був Арій. Опальний свого часу Лукіан, після мученицької смерті під час гонінь початку IV ст., отримав прощення та був навіть вшанований Церквою. Діяльність Антіохійського мученика пов'язана з біблеїстикою. Він допрацьовував розпочату Орігеном роботу над грецьким перекладом Святого Писання. В процесі роботи Лукіан тлумачив християнські догмати, спираючись на філософію Аристотеля.

На формування аріанства значно вплинули також і погляди ранньохристиянського філософа III ст. Орігена Александрійського, творця теорії субординації, за якою Ісус Христос не визнавався рівним Богу-Отцю. Субординаціоністичні ідеї Орігена швидко стали популярними серед представників широких верств населення Римської імперії. Це призвело

згодом до сприйняття і популяризації поглядів Арія. Отже, говорячи про вплив адоптианізму на розвиток аріанського віровчення, ми не можемо не відзначити тісний зв'язок цих двох ранньохристиянських антитринітарних течій з субординаціонізмом Орігена – одного з найвидатніших богословів свого часу.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що аріанство базувалося на антитринітарному підґрунті. Однак, як відомо, Арій пішов значно далі і розвинув доктрину адоптианізму, надавши їй соціального забарвлення та звучання, що й стало поштовхом для поширення та популяризації віровчення. Саме на антитринітарній платформі лукіаністів з додаванням орігенівських субординаціоністських ідей зросло та зміцніло аріанство. Це віровчення можна назвати своєрідним синтезом досить великої кількості різних філософських концепцій та ранньохристиянської традиції.

Підрозділ 3.2. “Вчення Арія та головні причини виникнення “аріанської суперечки” розкриває сутність аріанського віровчення та досліджує питання появи “аріанської суперечки”. Арій стверджував, що Ісус Христос був швидше першим святым, ніж Богом. Пізніше найважливішим критерієм перевірки христологічних вчень на праведність стане фактор визнання Христа як рівного з Богом-Отцем. Виділимо дві основні причини появи аріанства. Перша причина появи нового віровчення в середині християнської Церкви полягає у особистих релігійних поглядах Арія, людини неординарної, освіченої, обізнаної з кращими зразками попередньої філософії та творами отців Церкви, першоджерелами християнській думки. Можливо, саме знання діалектики та високий ступінь освіченості пресвітера й спричинили до своєрідного трактування ним християнської догматики.

Друга причина криється в особистих амбіціях Арія на виборах єпископа Александрійської Церкви. Він разом з Александром був претендентом на цю посаду. Після перемоги Александра, Арій приховав образу та намагався помститися. Для помсти він обрав нетрадиційний, але досить ефективний засіб. Адже, за новим вченням, базованим на логічному мисленні, могла піти не тільки значна частина александрійської християнської пастви, невдоволеної правлінням єпископа, але й нехристияни, яких могло привабити таке своєрідне і зрозуміле трактування християнських догматів. Ця друга причина поступово впливає з першої. Першу ми можемо назвати причиною появи віровчення, а другу – віднести до причини виникнення “аріанської суперечки”. Це означає, що вчення давно визрівало і вийшло на суспільну арену тоді, коли для цього склалися всі відповідні умови.

Таким чином, появу на історичній арені аріанства та “аріанської суперечки” було спричинено низкою філософсько-релігійних, політичних та соціальних чинників.

У четвертому розділі **“Аріанська суперечка” і суспільно-політичне життя Римської імперії** подається перебіг полеміки Арія з Александром, котра вийшла за межі Церкви та набула загальнодержавного масштабу. Для розв'язання цієї проблеми було скликано Вселенський собор, на якому

аріанство було засуджене як ересь, а християнська Церква почала розвиватися на догматичній основі вчення Александра.

Підрозділ 4.1. “Подальший розвиток богословської суперечки та спроба її розв’язання на Нікейському соборі” розкриває суть та перебіг “аріанської суперечки” від її зародження в межах Александрійської Церкви до розв’язання на Вселенському соборі в Нікеї. З розгортанням “аріанської суперечки” римське суспільство розділилося на прихильників вчення Арія та прибічників Александра.

Неабияка популярність аріанства серед прихожан Александрійської Церкви серйозно турбувала місцевого єпископа Александра. За допомогою диякона Афанасія він почав розробляти свій варіант християнського віровчення, котрий згодом стане ортодоксальним на противагу еретичному аріанству. Полеміка з приводу тринітарного питання між Арієм та Александром швидко вийшла за межі Церкви і набула суспільного, а згодом і загальнодержавного характеру. Щоб не допустити ідеологічної кризи, яка б могла призвести навіть до розколу імперії, імператор Константин змушений був втрутитися у цю справу. Було прийнято рішення скликати Вселенський собор – зібрання вищих церковних ієрархів держави, на якому мала вирішуватися подальша доля християнської Церкви.

У підрозділі 4.2. “Нікейський собор: організація, діяльність, наслідки” досліджується роль Першого Вселенського собору у долі аріанства зокрема і християнської Церкви в цілому. У 325 р. у м. Нікея відбулося зібрання представників церковного кліру з усіх куточків Римської імперії. Основним завданням собору було остаточне розроблення єдиної християнської догматики. Для цього необхідно було вирішити питання подальшої долі аріанства. Після складних дебатів і дискусій, вчення александрійського пресвітера було засуджене і проголошене еретичним. Проте, богословські полемізування в церковних колах не вщухли, а навпаки, розгорілися ще сильніше. Вони переросли у справжню боротьбу навколо християнського віросповідання.

Роль аріанства у християнському світі виявилася певною мірою доленосною, оскільки воно стало поштовхом для серйозного підходу до розробки єдиної церковної догматики. Водночас, для багатьох віруючих вчення Арія стало основним християнським вченням, зміцнивши свої позиції у релігійно-філософському житті імперії настільки, що навіть могло стати офіційною церковною доктриною.

Суперечка навколо антитринітарного питання не вщухала і багато років поспіль. Аріанство збудило в християнському суспільстві бажання думати, розмірковувати, а також спричинило до становлення православної Церкви з основною її догматикою. Після смерті Константина релігійне питання потрапило у ще більшу залежність від політичної ситуації в державі. З огляду на уподобання того чи іншого імператора, аріанство або знаходилося в опозиції, або підносилося до висот офіційного віросповідання.

Отже, рішення Нікейського собору мали, перш за все, політичне обґрунтування. Проблема аріанства та спроби її вирішення стали поштовхом на

шляху до тісної співпраці християнської Церкви з державною владою. Відтоді імператор ставав головним арбітром у внутрішньоцерковних чварах.

У результаті дослідження автор дійшов наступних **висновків**, які виносяться на захист:

- З'ясовано, що джерельна база, яка складається з праць грекомовних та латиномовних церковних істориків, творів ранньохристиянських апологетів та пізньоантичних філософів, а також документів юридичного характеру повною мірою відповідає поставленій меті і завданням дисертації комплексно дослідити явище аріанства та визначити його вплив на суспільно-політичне життя Римської імперії першої чверті IV ст. та на становлення християнської Церкви. Визначено, що стан наукової розробки даної теми є неповним. У працях російських та зарубіжних дослідників не приділено належної уваги розвитку проблеми аріанства в контексті суспільно-політичного життя Римської імперії. В цілому, джерельна та історіографічна база дисертації дають можливість комплексно дослідити явище аріанства у Римській імперії у першій чверті IV ст.

- Виявлено, що внаслідок ідеологічних пошуків у римському суспільстві на рубежі III – IV ст. склалися сприятливі умови для широкого розповсюдження на теренах імперії християнської релігії. Остання, пройшовши крізь трагічні роки гонінь і складних випробувань, здобула статус державної ідеологічної доктрини. Однак завдяки популярності різноманітних філософських вчень і культів, особливо у східних частинах держави, для тлумачення основних догматів християнства застосовували логічне мислення та термінологію античної філософії. Вчення Христа ж не передбачало розлогих розмірковувань та філософських пояснень, усі його постулати необхідно було сприймати як аксіому. Пресвітер Александрійської Церкви Арій став творцем свого власного підходу до основного догмату християнства – вчення про Святу Трійцю.

- Встановлено, що витoki аріанства закладено в антитринітарних вченнях Павла Самосатського, Лукіана Антіохійського та теорії субординаціонізму Орігена Александрійського. Значний вплив на формування вчення Арія мали кращі зразки античної філософської думки. Серед них, зокрема, ідеї славетного давньогрецького філософа Аристотеля.

- Доведено, що причиною виникнення “аріанської суперечки” стали, насамперед, соціальні розходження в середовищі прихожан Александрійської Церкви. Вони поглибилися особистими взаєминами александрійського священика Арія та єпископа Александра, кожен з яких мав повагу та популярність серед певної частини пастви. Арій та Александр вбачали один у одному суперника в питаннях віри і впливу на людські душі. Вони обидва були претендентами на посаду єпископа Александрійської Церкви, але коли цю посаду обійняв Александр, Арій почав широко і відкрито проповідувати свої погляди. З огляду на принципові догматичні розходження ідей аріанства з проповіддю єпископа та розкол прихожан на дві групи, кожна з яких

підтримувала свого пастора, почалася боротьба за владу, котра поклала початок розвитку “аріанської суперечки”.

- Охарактеризовано вплив Першого Вселенського собору на розвиток аріанства, а також на розбудову християнської ортодоксальної Церкви. На Нікейському соборі, котрий був скликаний для розв’язання питання “аріанської суперечки” було закладено основи для розробки єдиної християнської догматики. Консолідуючись у боротьбі з аріанством та іншими ересями, церковні ієрархи протягом ще багатьох століть поспіль розробляли і доповнювали Нікейські рішення і постанови.

- Обґрунтовано значення аріанства в суспільно-політичному житті Римської імперії поч. IV ст. Аріанство сколихнуло римлян своїми нетрадиційними для ортодоксального християнства спробами осмислення Бога. Релігійно-ідеологічні пошуки в суспільстві переросли у роздуми над божественною природою в межах християнського світогляду. Істотно вплинуло аріанство і на політичну ситуацію в державі. Імператор побоювався церковного розколу і, як наслідок, втрати ідеологічної опори своєї влади і знаряддя контролю над населенням імперії. Втрутившись у суперечку, Константин вагався, кого з опонентів підтримати. Під впливом радників, серед яких був проаріанин Євсевій та близький до Александра Осій, імператор обрав позицію справедливого судді. Скликавши Вселенський собор та головуючи на ньому, Константин поклав початок тісній співпраці держави з Церквою у вирішенні внутрішньоконфесійних питань.

Публікації, що відображають основні положення дисертації:

1. Вплив ідей адоптіанізму на формування аріанського вчення // Український історичний збірник. – 2002 (Випуск 5). – Київ, 2003. – С. 28-40.
2. До питання про причини “аріанської суперечки” у Римській імперії // Український історичний збірник. – 2003 (Випуск 6). – Київ, 2004. – С. 9-20.
3. Політика римського імператора IV ст. Константина I Великого стосовно аріанства // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 8. – Київ, 2005. – С. 266-279.
4. Проблема висвітлення аріанства в джерелах // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У двох частинах – Київ, 2005. – Число 12. – Част. 2. – С. 280-291.

Публікації, що додатково відображають основні положення дисертації:

1. Місце аріанства в суспільно-політичному житті Римської імперії на початку IV століття // Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції “Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості”. – Донецьк, 2003. – С. 66-68.

2. Еволюція церковно-державних взаємин у ранній Візантії (IV ст.) // Матеріали III-ї Всеукраїнської конференції “Від духовних джерел Візантії до сучасної України”. – Київ, 2003. – С. 21-24.
3. Зарождение православия и становление Византийской империи // Омония. – № 37. – 2002.
4. Император Константин Великий // Хронос. – № 1. – Январь, 2003.

Анотація

Жданович О.П. Аріанство в суспільно-політичному житті Римської імперії (кін. III ст. – 325 р.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2006.

У дисертації розглядається аріанство в суспільно-політичному житті Римської імперії наприкінці III – у першій чверті IV ст. Основна увага приділена визначенню місця аріанства у процесі релігійно-ідеологічних пошуків у римському суспільстві на початку IV ст., встановленню впливу “аріанської суперечки” на політичне і церковне життя Римської імперії, а також з’ясуванню ролі аріанського віровчення у розбудові християнської православної Церкви. Зазначено, що аріанство являло собою антитринітарне вчення, сформоване під впливом адоптианістичних ідей Павла Самосатського і Лукіана та теорії субординаціонізму Орігена. Проаналізовано причини виникнення “аріанської суперечки” та засоби її розв’язання. У ході дослідження встановлено значний вплив вчення Арія на політичне життя імперії, з’ясовано роль імператора Константина у подоланні внутрішньоцерковної кризи. Спростовано традиційний погляд на аріанство, як на ересь, натомість наголошено на комплексному підході до вивчення даного явища. Визнано позитивний вплив аріанства та “аріанської суперечки” на еволюцію християнської Церкви.

Ключові слова: аріанство, “аріанська суперечка”, антитринітаризм, адоптианізм, християнство, ідеологічні пошуки, римське суспільство, Римська імперія.

Аннотация

Жданович О.П. Арианство в общественно-политической жизни Римской империи (кон. III в. – 325 г.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2006.

В диссертации рассматривается арианство в общественно-политической жизни Римской империи в конце III – в первой четверти IV в. Основное внимание автор уделяет определению места арианства в процессе религиозно-

идеологических исканий в римском обществе в начале IV в., влияния “арианского спора” на политическую и церковную жизнь Римской империи, а также обозначению роли арианского вероучения в обустройстве христианской православной Церкви. Арианство представляло собой антитринитарное учение, которое возникло под влиянием идей адоптианизма Павла Самосатского и Лукиана, а также теории субординационизма Оригена. Автор анализирует причины возникновения “арианского спора” и способы его решения, устанавливает значительное влияние учения Ария на политическую жизнь империи, а также в ходе исследования определяет роль императора Константина в разрешении внутрицерковного кризиса. Диссертант опровергает традиционный взгляд на арианство исключительно как на церковную ересь и подчеркивает необходимость комплексного подхода к изучению данного явления. В результате делается вывод о позитивном влиянии арианства на эволюцию христианской Церкви.

Арианство возникло в результате неудовлетворенности идеологических потребностей римского общества за счет ортодоксального христианства. В восточных провинциях империи достаточно влиятельным было наследие античной философской мысли; там пользовались популярностью различные вероучения и религиозные культы. Это обусловило то, что именно на востоке Римского государства возникло и распространилось арианство.

“Арианский спор” возник на почве внутрицерковных догматических исканий и борьбы за власть в Александрийской Церкви. Пресвитер Арий отстаивал позиции христиан с античным менталитетом. Это были, как правило, горожане, имевшие хорошее классическое образование, которые стремились осмысливать догматы христианства, исходя из логических рассуждений. Напротив, сторонники епископа Александра воспринимали учение Христа как аксиому, не пытаясь вникнуть в смысл некоторых положений. В процессе становления Церкви и разработки единой догматической основы некоторые спорные моменты необходимо было решить. Сложность заключалась в том, что за арианским взглядом на тринитарный вопрос стояла опасность возродить учение Павла Самосатского, ранее осужденное Церковью как еретическое. Кроме того, и Александр не хотел терять власть в епархии. Все это привело к возникновению так называемого “арианского спора”, которому суждено было сыграть судьбоносную роль в истории христианской Церкви.

В ходе исследования рассмотрено огромное значение Никейского собора в разрешении “арианского спора” и становления христианской Церкви. Показана роль императора Константина в решении спорных моментов в государственной идеологической институции, каковой являлась христианская Церковь.

Ключевые слова: арианство, “арианский спор”, антитринитаризм, адоптианизм, христианство, идеологические искания, римское общество, Римская империя.

Annotation

Zhdanovich O.P. Arianism in social and political life of the Roman Empire (the end of the III century – 325). – Manuscript.

The Ph.D. thesis intended to obtain scientific grade of candidate of science (history). World history – 07.00.02 – Kyiv National University by Taras Shevchenko – Kyiv, 2006.

The research reviews Arianism in social life and politics of the Roman Empire at the close of the III century and the first quarter of the IV century. The main consideration was given to the spotting of the Arianism within the process of religiously ideological search in the roman society at the beginning of the IV century, ascertainment of the “Arianism dispute” effect on politics and church life of the Roman Empire and clarification of Arianism religious doctrine role in the development of Christian Orthodox church. It’s pointed out, that Arianism was an antitrinitar study formed by the effect of adoptions ideas of Paul Samosatsky and Lukian and subordination theories of Origen. The causes of “Arianism dispute” arising were analyzed along with means of its solution. It was clarified through the research that there was an impact of Aria’s study of a great extent on the politics of Empire, also the role of Constantine in managing the church crises was determined too. The traditional view on the Arianism was disproved, it is emphasized on the complex approach to the study of this phenomena. The positive effect of the Arianism and “Arianism dispute” was approved on the evolution of Christian Church.

Key words: arianism, “Arianism dispute”, antitrinitarism, adoptianism, christianity, ideological searches, Roman society, Roman empire.